

МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ: ДЖЕРЕЛА НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ «ЗАПИСКИ ОДЕСЬКОГО ТОВАРИСТВА ІСТОРІЇ ТА СТАРОЖИТНОСТЕЙ»

Розкрито джерельні можливості відомого часопису «Записки» Одеського товариства історії та старожитностей для вивчення історії міжнародних відносин Європи та регіону. Автор приходить висновку, що даний матеріал може прислужити у дослідженні таких питань як: російсько-татарські та російсько-турецькі відносини, історія зовнішньоекономічних зв'язків Південної України, роль запорозького козацтва у міжнародних відносинах регіону та низки інших проблем.

Ключові слова: опубліковані джерела, Одеське товариство історії та старожитностей, історія міжнародних відносин, Південна Україна, Північне Причорномор'я.

Раскрыты источники возможности известного издания «Записки» Одесского общества истории и древностей для изучения истории международных отношений Европы и региона. Автор приходит к выводу, что данный материал может прислужить в исследовании таких вопросов как: российско-татарские и российско-турецкие отношения, история внешнеэкономических связей Южной Украины, роль запорожского казачества в международных отношениях региона и ряд других проблем.

Ключевые слова: опубликованные источники, Одесское общество истории и древностей, история международных отношений, Южная Украина, Северное Причерноморье.

Article revealed sources resources of the known anthology of «Zapiski» (Note) of the Odessa society of a history and antiquities for studying a history of the international relations of Europe and region. The author comes to a conclusion, that the given material can to help in research of such questions as: the Russian-Tatar and Russian-Turkish relations, a history of foreign economic relations of Southern Ukraine, a role of the Zaporozhye Cossacks in the international relations of region and a line of other problems.

Key words: published sources, Odessa society of a history and antiquities, history of the international relations, Southern Ukraine, Northern Black Sea Coast

З розбудовою міст та сіл Причорноморських степів історія цього краю почала все більше приваблювати до себе краєзнавців, істориків та громадських діячів Новоросії. З цієї причини в 1839 році з ініціативи одного з членів гуртка любителів історії Михайла Михайловича Кір'якова було створено Одеське товариство історії і старожитностей (затверджене 25 березня 1839 року), яке своєю метою поставило дослідження та популяризацію результатів минулого Новоросійського краю та Таврії. 23 квітня того ж року Товариство було урочисто відкрито й обрано керівництво, до

якого увійшли: почесний президент – Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор граф М. С. Воронцов, президент – Д. М. Княжевич, віце-президент О. С. Стурдза, секретар М. Н. Мурзакевич, бібліотекар – О. Ф. Ніковул і скарбник – А. О. Скальковський. У різні часи воно налічувало більше 200 дійсних членів та кореспондентів, серед яких були такі видатні вчені, як М. Г. Палеолог, М. П. Погодін, М. О. Максимович та інші.

Для публікації своїх розвідок Товариство відразу ж започаткувало свій друкований орган «Записки Одесского общества истории

и древностей», а надалі – «Записки Императорского Одесского общества истории и древностей», які видавалися до 1922 року і налічують 33 томи. Серед основних тем, які висвітлювалися вченими, були: історія Криму, археологія античності, церковна історія, історія населених пунктів Північного Причорномор'я, запорозькі старожитності, російсько-турецькі взаємовідносини тощо. Частина опублікованих документів торкається питань міжнародних відносин, що сьогодні є неоціненним джерелом для вивчення їх історії.

З усього різноманіття опублікованих першоджерел можна виділити три основні групи документів, що розкривають міжнародні зв'язки Південної України. Перша група – найбільша – міжнародні зв'язки російської держави з Кримським ханством та суміжними територіями; друга – зовнішня політика Османської імперії і третя – зовнішньоторговельні відносини регіону.

Перша група представлена різноманітними документами, що переважно мають російське походження, тобто – або створені російськими (московськими) дипломатами, або ж походять від російської канцелярії. Найбільший інтерес представляють так звані «статейні списки» – форма дипломатичного документа у вигляді звіту російського посольства про перебування в іншій країні, що були характерні для кінця XV – початку XVIII ст. і склалися по розділам («статтям»). У «Записках» було опубліковано два значних списки: «Список із статейного списку Великого государя Його царської величності посланців: стольника і полковника і намісника Переяславського Василя Михайлова сина Тяпкіна, дяка Микити Зотова» від 1681 р. [1] і «Список із статейного списку піддячого Василя Айтемірева, відправленого до Криму з пропозицією мирних переговорів (1692-1695)» [2].

Перший список було отримано М. Мурзакевичем із бібліотеки князя М. Воронцова і, як зазначає укладач у ремарці, цей «список є твором знаменитого дяка Микити Мойсейовича Зотова – наставника Петра Великого, а згодом його повіреного у різних державних справах в якості дипломата... Окрім дипломатичного інтересу... список має багато цікавих подробиць: про шлях до

Криму, про труднощі на цьому шляху, про міста і фортеці татарські і про негаразди, які робили хижі кримці християнським посольствам» [1, с.568]. Загалом документ розповідає про посольство до кримського хана Мурат-Гірея в Бахчисарай для укладання договору про російсько-татарський кордон, який було підписано 3 січня 1681 р. Окрім подробиць про життя та побут російських дипломатів, ми отримуємо цікаву інформацію про дипломатичні традиції Криму та Росії того часу, прийом послів і умови укладання різного роду міжнародних документів.

Наступний статейний список розкриває діяльність російського посольства у 1692-1695 рр. московського гінця піддячого Посольського приказу Василя Айтемірева. Опускаючи оповідь про шлях до Бахчисарая і початковий етап перемовин з татарською владою, досить цікавим є виклад тривалих безкінечних переговорів, що тривали майже три роки. Список часто звертається до цитування дипломатичного листування, що оживляє оповідь і дає уявлення про складну ситуацію, що склалася навколо посольства. При цьому документ є цікавим не лише для вивчення історії російсько-кримських відносин, а й дає багатий матеріал для загальноєвропейських відносин, у коло яких були втягнуті Крим та Османська імперія (наводяться відомості про зносини Криму з Гетьманщиною, Запоріжжям, Польщею, участь татар у війнах з Австрією тощо). Окрім зазначеного, Айтемірев періодично надає описи важливих побутових речей: повернення кримського хана до Бахчисараю, його виїздів чи прийомів, присилки хану дарів від султана тощо.

Різним посольствам до Криму присвячена низка документів з Московського архіву Міністерства закордонних справ. Так у 24 томі «Записок» опубліковано збірку чолобитних до московського царя від посланців у Крим, які зазнали значних збитків і бажали отримати компенсацію від російського уряду (посольство Степана Тарбеєва 1626-1628 року і посольство Прокопія Воейкова та Зверєва до хана Джанбек Гірея у 1633 р.) [3].

Інша публікація присвячена невдалому посольству стольника Бориса Пазухіна та піддячого Герасима Долгова до Криму в 1679 р. і представляє собою працю із

розлогим цитуванням на основі двох справ з Московського архіву МЗС [4]. «Невдалість» полягає в тому, що посланці не доїхали до місця призначення, були вбиті «воровськими» людьми і пограбовані. Як зазначає упорядник у вступній частині: «На Сході становище російського посла було куди гірше [ніж у Європі], оскільки там дивилися на нього, як на доходну статтю і намагалися обібрати його, не зупиняючись навіть перед насильством та погрозою смертю» [4, с. 180].

Дані документи не стільки важливі для розуміння російсько-кримських відносин, скільки для змалювання побуту тогочасних російських дипломатів. Так для спорядження посольства досить часто надавалися значні обсяги різного товару, які необхідно було продавати за кордоном і на отримані кошти утримувати делегацію. Документи економічного характер складають більшу частину публікації, що створює уявлення про економічну складову посольської справи.

Низка документальних публікацій присвячена воєнним діям Російської держави: взяття та розорення міста Казикермен у 1696 р. [5], походу на Азов (1697) і Прутському походу 1711-1712 рр. [6; 7]. Перший документ є випискою з доповіді до царських осіб від боярина Бориса Шереметева і може бути цікавим тим, хто займається дослідженням історії зовнішньої політики Росії XVII–XVIII ст., ролі в її реалізації Гетьманщини та Запоріжжя, російсько-турецьких та російсько-кримських відносин.

Документ щодо походу на Азов представлений «Статейним списком походу в Азов боярина і воєводи Алексія Семеновича Шеїна, в 1697 році» – досить розлогим документом, що був знайдений в середині XIX ст. в Єлисаветграді і подарований Одеському товариству історії та старожитностей. Нажаль, матеріал викладений у «Списку» більше цікавий для дослідників історії Приазов'я, оскільки містить матеріали про місцеві шляхи, процес заселення краю, його становище та соціальний склад поселенців, економічні та метеорологічні характеристики Приазов'я тощо, а не політичні

передумови, процеси чи наслідки для міжнародних відносин.

Більш цікавим є «Екстракт про Азов», де представлені листи Петра Першого про обставини Прутського походу 1711 р. та відносини з турками з позиції керівника держави. В листах простежуються державницькі погляди на міжнародну ситуацію у Східній Європі. Так в одному з листів від 28 липня 1711 р. Петро I зазначає: «Азова не віддавати і Таганрога не розорювати поки не буде листа, що Король Шведський дійсно з Турецької землі виїхав...». У черговому листі він чіткіше висловлює дану думку: «...турки хочуть щоб Короля Шведського провели через Польщу, а якщо не захоче – то до Царграду; однак здається, що вони хочуть зробити так, щоб Король у Польщі знову возмутив і залишився з нами у війні, а не в покої безпечному» [7, с. 317]. Отже листи є цікавими документами для дослідників Північної війни 1700-1721 рр., російсько-турецької війни 1710-1713 рр. та ролі в ній Прутського походу тощо.

Серед інших опублікованих документів, що торкаються російсько-татарських відносин можна виділити наступні: «Зносини Малоросійської коллегії з Кримським ханом» [8], «Донесення російського резидента при Кримському хані Никифорова про скинення Крим-Гірея» [9], листи-грамоти Катерини II до кримського хана Сагіб-Гірея (1770-і роки) [10], «Збурювання татар» (доповідь князю В. Долгорукому про арешт російського резидента в Криму Петра Веселитського у 1774 р.) [11], «Кримські справи, 1775-1776 рр.» [12]. Ці документи дають уявлення про рівень та глибину російсько-кримських відносин, роль у них Гетьманщини, розкривають процес позбавлення Кримського ханства самостійності державного управління та подальше приєднання до складу Російської імперії. Остання серед зазначених публікацій «Кримські справи, 1775-1776 рр.» представляє низку документів Московського архіву Головного штабу, які розкривають внутрішній статус Кримського ханства та події, які відбувалися на півострові.

Низка інших опублікованих документів розкриває окремі аспекти зовнішньої полі-

тики Османської імперії. Так, першим за хронологією є лист настоятеля церкви в Карлсбурзі (Семиграддя) Домініка з донесенням про взяття турками Кафи у 1475 році. Лист не лише розповідає подробиці падіння Кафи, а й доводить до відома читача про політичні зміни, що відбулися у результаті: перехід Молдавії та Валахії під протекторат Угорщини [13].

Наступними за хронологією є офіційні листи (фірмани) турецьких султанів, серед яких найбільший інтерес представляють лист Султана Амурата III до польського короля Стефана Баторія (1578 р.) про порушення миру з боку кримських татар та відновлення тривалого миру (в листі піднімається низка важливих питань міжнародних відносин: підкуп Московією татар для нападів на Річ Посполиту, відносини з козацьким станом, сплата данини Туреччині, звільнення посланців та видача політичних злочинців) і лист Султана Османа III до Молдавського воєводи Костянтина (1756 р.), в якому султан ратує за турецьких купців, які почали зазнавати утисків щодо вільного допуску до значних ярмарок у Східній Європі (Кам'янець, Могилів-Подільський, Гродно, Данциг та ін.) і просить їм всіляко сприяти у Молдавських володіннях [14]. Листи не лише досить яскраво свідчать про рівень дипломатичних відносин Османської імперії з державами Східної Європи, а й є пам'яткою дипломатичного листування Нового часу.

Черговий документ торкається розмежування земель між Росією та Туреччиною у 1742 р. [15]. Як зазначається у ремарці до документу: *«Вилучено з архіву фортеці Св. Димитрія Ростовського. «Інструмент» цей важливий роз'ясненням, що «Кургани» слугували замість межових знаків, для чого спеціально і насипалися»*. У документі чітко, з прив'язкою до картографічних об'єктів, описується встановлення нового кордону між Російською та Османською імперіями по договору від 12 жовтня 1742 р.

Остання публікація документів відносно турецької зовнішньої політики торкається кримсько-турецьких відносин у 1780-х роках

[16]. Більшість паперів – це таємні донесення правителя Катеринославського намісництва генерал-майора Івана Синельникова до тогочасного Катеринославського і Таврійського генерал-губернатора князя Григорія Потьомкіна. Майже всі вони торкаються шпигунської діяльності турецьких агентів у південних землях та підготовки Порти до нової війни.

Третя група – документи присвячені зовнішньоторговельним зв'язкам регіону – представлена двома документами: 1) венеціансько-генуезький торговий договір про взаємну безмитну торгівлю в м. Кафа (22 липня 1345 р.) [17] і 2) листи барона Антуаня графу Сегюру про облаштування морської торгівлі Марселя з Херсоном [18].

Перший документ укладений у зв'язку з татарською загрозою з боку хана Джані-бека, який почав перешкоджати вільній торгівлі генуезців і венеціанців на татарських землях. У результаті центр італійської торгівлі на півострові було перенесено до Кафи, де обидві сторони вирішили вести безмитну торгівлю, про що й було укладено опублікований договір.

Другий документ – три листа французького неогоціанта барона Антуаня, призначені здебільшого для графа Г. Потьомкіна про отримання певних пільг у французько-російській торгівлі через Херсон, зазначаються економічні вигоди обох сторін. Листи можуть бути цікавими при дослідження історії зовнішньої торгівлі регіону.

Таким чином можна констатувати, що в «Записках Одеського товариства історії та старожитностей» представлений досить багатий матеріал з окремих питань історії міжнародних відносин, який може прислужити у дослідженні таких питань як: російсько-татарські та російсько-турецькі відносини, історія зовнішньоекономічних зв'язків Південної України, роль запорозького козацтва у міжнародних відносинах регіону та низки інших проблем. Використання саме першоджерел дасть можливість по-новому підійти до вирішення окремих питань, відійти від упереджених штампів та стандартних оцінок.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Список со статейного списка Великого государя его царского величества посланников: стольника и полковника и наместника Переяславского Василия Михайлова сына Тяпкина, дьяка Никиты Зотова, писан с слов, чрез огонь, в Царев-Борисов-городке, в нынешнем во 1681 году мая в ...день / Публикация Николая Мурзакевича // Записки Одесского общества истории и древностей (далее – ЗООИД). – 1850. – Т. 2. Отделение 2-3. – С. 568-658.
2. Список со статейного списка подьячего Василия Айтемирава, посланного в Крым с предложением мирных договоров, 8 февраля 1692 – апрель 1695 гг. / Публикация и предисловие Алексей Маркевич // ЗООИД. – 1895. – Т. 18. Отделение II. – С. 1-ХІІІ, 1-80; 1896. – Т. 19. Отделение II. – С. 1-58.
3. Посылки в Крым в XVII века / Публикация Л. М. Савелова // ЗООИД. – 1902. – Т. 24. Отделение II: Материалы. – С. 73-82.
4. Веселовский Н. Неудавшееся посольство в Крым стольника Бориса Андреевича Пазухина в 1679 году // ЗООИД. – 1912. – Т. XXX. – С. 179-216.
5. Список с отписки к государям царям и великим князьям Всея Руси Иоанну Алексеевичу и Петру Алексеевичу боярина Бориса Шереметева, о взятии и разорении города Казыккермена / Публикация М. Царского // ЗООИД. – 1853. – Т. 3. – С. 269-272.
6. Статейный список похода в Азов боярина и воеводы Алексея Семеновича Шеина в 1697 году // ЗООИД. – 1868. – Т. 7. – С. 135-165.
7. Экстракт об Азове. Каким случаем оный от Империи Всероссийской дошел в Турецкое владение, о чем явствует в нижеследующем показании // ЗООИД. – 1860. – Т. 4. – С. 316-319.
8. Сношения Малороссийской коллегии с Крымским ханом / Публикация П. Иванова // ЗООИД. – 1863. – Т. 5. – С. 842-845.
9. Донесение российского резидента при Крымском хане Никифорова о низложении Крым-Гирея // ЗООИД. – 1844. – Т. 1. – С. 375-378.
10. Материалы для истории Крыма // ЗООИД. – 1868. – Т. 7. – С. 199-210.
11. Возмущение татар. [1774 г.] // ЗООИД. – 1872. – Т. 8. – С. 188-190.
12. Крымские дела, 1775-1776 гг. / Публикация Ф. Ф. Лашкова // ЗООИД. – 1895. – Т. 18. Отделение II. – С. 87-118.
13. Письмо настоятеля церкви в Alba-Iulia Доминика, протоиерея папского, с донесением в 1475 году, что Каффа взята турками и воеводы Стефан Молдавский и Божорад Валахский принесли присягу на верность королю Венгерскому / Сообщение В. Юргевича // ЗООИД. – 1894. – Т. 17. Отделение IV. – С. 1-2.
14. Материалы, касающиеся Крыма и Молдавии / Публикация В. Бруна // ЗООИД. – 1879. – Т. 11. – С. 467-472.
15. Инструмент разграничения земель между Россией и Портою в 1742 году // ЗООИД. – 1850. – Т. 2. Отделение 2-3. – С. 834-835.
16. Крымско-турецкие дела 80-х годов XVIII столетия / Публикация Ф. Лашкова // ЗООИД. – 1894. – Т. 17. Отделение III. – С. 155-162.
17. Акт о союзе, заключенном Генуэзцами касательно Кафы // ЗООИД. – 1860. – Т. 4. – С. 204-215.
18. Письма барона Антуаня графу Сегюру о пользе учреждения морской торговли Марселя с Херсоном // ЗООИД. – 1883. – Т. 13. – С. 156-164.

Рецензенти: *Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;*
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

@ О. П. Тригуб, 2012

Стаття надійшла до редколегії 09.11.2011